

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №8 «Культура як соціальний феномен»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 8. КУЛЬТУРА ЯК ЧРЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

План

- 8.1. Сутність та соціальні функції культури.
- 8.2. Структурні складові культури.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечітайло І. С. Соціологія : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечітайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Соціологія: теорії середнього рівня. Навчальний посібник / за ред. Ю. Ф. Пачковського. Київ : Каравела, 2020. 356 с.
4. Соціологія: терміни і поняття. Навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Сердюк, С. А. Щудло]. Львів : Новий світ-2000, 2018. 658 с.
5. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

6. Матецька А. В. *Соціологія знання і соціологія культури Карла Мангейма*. Соціологія культури: навчальний посібник [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afliy>. Дата звернення: 31.07.2023.
7. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 2, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. екон. н. В.М. Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга]. Київ : ІС НАНУ, 2014. С. 117–124.
8. Сорока Ю. Г. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : моногр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 332 с.
9. Субкультурна варіативність українського соціуму / НАН України, Ін-т соціології ; Л. Аза, І. Бекешкіна, О. Вишняк та ін. ; за ред. Н. Костенко, А. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАНУ: ТОВ «Полігр. центр «Фоліант», 2010. 287 с.

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

8.1. Сутність та соціальні функції культури

Культура в найбільш широкому розумінні цього слова – це «все те, що виходить за межі природи та органічного життя і має штучне походження».

Культура не наслідується генетичним шляхом, вона органічно пов'язана з соціальними системами, підпорядковується соціальним механізмам спадкоємності. Якщо соціальні системи руйнуються – гине (припиняє свій розвиток) культура. Наприклад гибель стародавніх суспільств в Єгипті, Середземномор'ї, Південній Америці назавжди припинила розвиток самобутніх культур, а останки, які вивчають археологи і історики є артефактами мертвих культур.

Культурні елементи становлять невід'ємні складові соціальних систем і відіграють в їх межах важливі інтегративні і регулятивні функції. Культура передбачає правила, за якими люди спілкуються та об'єднуються у спільності. Культурна, ідеологічна криза, відсутність поступу в цій сфері, може бути достатньою причиною для розпаду суспільства.

Культура існує в матеріальній і духовній формах.

Матеріальна культура – це техніка, споруди і будівлі, одяг, засоби побуту комфорту тощо.

Духовна культура відіграє провідну роль, вона формує так званий світ “другої природи” (штучні об'єкти). Вона втілюється в соціальних стосунках і поведінці людей. Культура спілкування, етика знаходить своє місце в політиці (політична культура), формує особистість, визначає обличчя людини (індивідуальна культура, культура особистості). Духовна культура нематеріальна, але вона потребує матеріальних носіїв – книг і книгосховищ, відео- та аудіотехніки, засобів зв'язку, комп'ютерів тощо. Ми акцентуємо увагу саме на духовній культурі, бо вона є безпосереднім елементом соціальних, а точніше – соціокультурних систем.

Значення культури. Люди, що гуртуються в спільнотах, колективах, групах мусять адекватно розуміти один одного. Щоб досягти цього, загал повинен оперувати спільними значеннями. Перш за все, потрібна спільна мова, зрозумілі слова, поняття, терміни, знакові системи. Вони мають бути досить гнучкими, щоб забезпечувати культурний поступ. Наприклад, в ХХ ст. з'явилися нові поняття – «супутник», «реактор», «електроніка», «магнітофон» і сотні їм подібних. Вони забезпечують комунікацію сучасних людей, вчених, інженерів, викладачів і учнів, без них неможливим стає технічний прогрес. Кожне слово, термін – певне значення, за яким стоїть предметна реальність.

Велику проблему становить завдання трансляції значення одної культури на «мову» іншої. Сьогодні вчені докладають багато зусиль на те, щоб «зрозуміти» культуру трипільців, єгиптян, шумерів, народів Майя тощо. Справжню сенсацію викликали наскальні малюнки, в яких наші сучасники побачили свідчення про палеоліт, тобто контакти людей у минулому з

розвинутою позаземною цивілізацією. Але це тільки припущення, бо для прадавньої людини «людина у скафандрі» може означати все, що завгодно, окрім прибульців з космосу. Сьогодні існують спеціальні наукові програми, що мають на меті пошук позаземних цивілізацій. Але як довести, що ми розумні Істоти і прагнемо контактів з братами по Всесвіту? фізики посилають у далекий космос потужні радіоімпульси. Сигнал кодує деякі значення, які, на погляд вчених, зможуть зрозуміти у Всесвіті. Це – фізичні константи. Наприклад, відоме число пі, яке і на Марсі й ще далі має однакове значення. Щось схоже людство вже робило, коли в добу Великих географічних відкриттів європейці натрапляли на народи з несхожими культурами: і мова, і вірування, і звичаї – усе різнилося. Потрібні були великі зусилля з обох сторін, щоб опанувати значення чужої культури або знайти спільні риси.

З соціологічної точки зору культура є одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому.

Спершу слово «культура» (лат. *cultura agri*) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства – це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен – явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси – неоднозначність самої дефініції культури, її логічної структури, сутності та форм. Кожне з визначень культури фіксує реальні й значущі риси та особливості культури, але жодне з них не є вичерпним.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір – один з найважливіших у культурі. Отже, у вузькому значенні культура – цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому – соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності.

Таким чином, культура є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності.

Культура – структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Існує кілька методологічних підходів до соціологічного аналізу культури.

Функціональний підхід. Розглядає основним елементом культури цінності. На думку Т. Парсонса, культура – це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

Конфліктологічний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Зокрема К. Маркс розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти всіх членів суспільства. А це породжує соціальну напругу, революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела її розвитку, він надто акцентує на відмінностях культур, байдужий до їх спільних рис.

Технологічний підхід. Розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Був поширений у вітчизняній філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років ХХ ст.

Діяльнісний підхід. В його основі ідея розвитку творчого начала культури. Зосереджуючись на продукуванні нових цінностей, ідей, концепцій, особливостях їх поширення, виявляє не меншу увагу до особистості. Відповідно культуру вважає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Ці процеси під час засвоєння культури реалізуються як індивідуалізація особистості. Культура тісно пов'язана зі свободою людини, передбачає вільне самовираження людини. Ця концепція приваблювала своїм гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного начал, соціетального та індивідуального підходів. Але вона занадто орієнтувала на позитивні якості культури, яка насправді є складним феноменом, маючи в собі й негативні риси. Наприклад, науково-технічний прогрес призвів до створення небезпечних для людства зброї масового знищення, екологічної кризи тощо.

Функції культури

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах – текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних культурних форм. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період. З цієї точки зору феномен сучасної української культури формується під впливом трьох культурних векторів: нової системи цінностей, «імпортованої» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економіки; колишньої старої «радянської» системи цінностей, поведінкових стереотипів, домінуючих у свідомості більшості людей; цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються в умовах незалежної України.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

8.2. Складові культури

У кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами, або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організовують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), і самі ідеї (еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості), які теж організовують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями. Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, з функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають культурним комплексом. Наприклад, вуз – це окремий елемент культури, а вся освітня система – школи, вузи, центри практики, міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців – величезний комплекс. Культурні комплекси надають своєрідності суспільству, їх розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

Цінності як складові культури. Це ієрархічно розташовані значення, які впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні стосунки, речі тощо. Цінності охоплюють найбільш суттєве, значуще, важливе для людини

в контексті діючої культури, вони відокремлюють добро і лихо. Цінності становлять справжню серцевину духовної культури. Можна вважати: яка система цінностей – така й культура того чи іншого суспільства. Саму культуру іноді розглядають як опанування дійсності за допомогою цінностей. Цінність народжується з акту (або процедури) оцінки, що відбувається поміж, суб'єктом і об'єктом оцінки. Суб'єкт – це завжди людина або соціальна група, об'єкт – усе, що потрапляє під вплив суб'єкта. Суб'єкт використовує певні критерії, виходить з підстав оцінки. Підставами можуть бути прагнення та зацікавлення. Наприклад, в розвинутих країнах провідною цінністю є стан довкілля, підставою тут виступає прагнення людей дихати свіжим повітрям, пити чисту воду тощо.

Цінності виконують кілька важливих соціальних функцій. По-перше, вони створюють шкалу переваг і орієнтують людину в соціальному просторі; по-друге, мотивують соціальні дії, вчинки людей (ціннісно-раціональний тип діяльності); по-третє, дають людині виправдання своїх вчинків, і взагалі – сенс існування; по-четверте, регулюють соціальні взаємодії і стосунки. Загальні цінності об'єднують, споріднюють людей, перетворюють соціокультурні системи на стабільні об'єднання. Європейська християнська культура дала світу кілька визначальних цінностей, які можна розглядати як загальнолюдські. Це – вартість над усе людського життя, це права та свободи громадян, людська гідність, етнічна самобутність (ідентичність), збереження миру та відмова від насильства. Шлях до фундаментальних цінностей пролягає крізь сторіччя і їх утвердження в свідомості людей і зараз не є докритою справою.

Поряд із загальнолюдськими існують національні цінності, їх становлять історичні реліквії, пам'ятні дати, традиції та фольклор, національні герої та видатні люди, архітектурні пам'ятники, державні (національні) символи тощо. Національні цінності, становлять вартість тому, що об'єднують людей, сприяють їх ідентифікації, викликають патріотичні почуття, зміцнюють державу. Ось чому певному колу предметів приділяється особлива увага, а їх значення підноситься догори. Після розпаду СРСР велика кількість українських національних реліквій залишилася в московських та петербурзьких музеях. Гетьманські клейноди, бойові козацькі прапори для росіян мають певну цінність як музейні експонати. Для українців вони становлять цінність, іншого рангу – національну. Таким чином, цінності, як і в цілому значення, річ умовна і відносна. Вони мають сенс в контексті певної культури.

В наш час, коли народи зближуються, поширюються і спільні цінності. Цінності, водночас, не можуть бути нівельовані, різні соціальні групи (і навіть окремі індивіди) завжди будуть мати свої, окремі цінності. Наприклад, фото на стінці може мати велике значення для конкретної людини або родини і не бути вартим для 'всіх інших. Проблема полягає в тому, щоб індивідуальні, групові, національні та загальнолюдські цінності узгоджувалися поміж собою.

В залежності від об'єкту оцінки розрізняють декілька видів цінностей: моральні, політичні, ідеологічні, мистецькі, матеріальні тощо. Паралельно складаються відносно незалежні ієрархії значень. Цінності моральні, політичні, матеріальні не завжди узгоджуються поміж собою.

Соціальні норми як складові культури. Розрізняють декілька видів норм: правові, моральні, адміністративно-службові, релігійні, естетичні норми, а також традиції, ритуали, дійства. Правові норми встановлює Законодавець, тобто державні органи, що здійснюють законотворчу функцію. Ці норми містять конституції, кодекси і збірки законів, різні постанови, укази тощо. Вони захищають найважливіші суспільні цінності – життя, здоров'я, гідність людини, природне середовище, майно фізичних і юридичних осіб, тощо. Невиконання правових норм передбачає певне покарання, для чого створюються спеціальні правоохоронні державні органи.

Моральні норми встановлює не держава, а суспільна думка, загал, що виходить з багатовікового досвіду і традиції. Моральні норми не можуть змінюватися радикально, або так швидко, як це робить держава з правовими нормами, вони консервативні і досить стабільні. Ці норми дають відповіді на запитання: "Що добре, а що ні?", "справедливе – несправедливе?", "шляхетне – підле?" Моральні норми відносяться до норм-цілей, але ігнорування їх вимог може призвести не тільки до суспільного осуду, але й до обструкції з боку спільності.

В різних установах, організаціях функціонує велика кількість інструкцій, відомчих документів, наказів тощо. Вони мають відношення до конкретної спільності, але, не поширюються на все суспільство. Ці документи і норми, що в них містяться, видає адміністрація в межах своєї компетенції та діючого законодавства. Адміністративно-службові норми передбачають певні санкції, наприклад, найбільш жорстока і поширена санкція – звільнення з роботи.

Релігійні норми можна розглядати як різновид моральних, що діють в межах певної конфесії, громади, котра сповідує ту чи іншу релігію. Ці норми встановлюються віровченням, церковними установами і авторитетами з посиленням на Бога і його заповіді. Релігійні норми регулюють поведінку віруючих, їх спосіб життя, взаємовідносини з церквою. В державах, що офіційно проголосили себе ісламськими, релігійні норми (вимоги "Корана") розглядаються як основа творення законів. В демократичних країнах діє принцип свободи сумління, релігія розглядається як приватна справа і її норми не пов'язують з політичними, державними справами.

Звичай, традиції, ритуали – це зразки поведінки, що склалася історично; їх норми регулюють поведінку людей під час свят, весілля, похорон тощо. Люди керуються традицією і в буденних справах, це спрощує стосунки, робить їх передбаченими. Естетичні норми закріплюють уявлення людей про прекрасне (та його протилежність) в мистецтві, зовнішності, одягу і поведінці людини, нарешті, у природі.

Таким чином, культуру можна визначити як сукупність певних значень, цінностей і норм. Культурне середовище неоднорідне, воно

сегментовано в залежності від поділу суспільства на соціальні групи. Тобто, існують специфічні цінності і норми, які сповідують представники групи, виникає так звана субкультура. Наприклад, можна говорити про існування молодіжної субкультури, субкультури "верхів" та "низів" суспільства, маргінальних прошарків, злочинних кіл.

Соціокультурна система – це універсальне явище. Кожну спільність, групу, організацію можна розглядати з цих позицій. Базисними елементами соціального життя і складовими соціокультурних систем є:

1) соціально діючі суб'єкти (індивіди, соціальні групи), що становлять первісну субстанцію, "цеглини", з яких складаються системи різного рівня, характеру, призначення;

2) елементи культури – значення, цінності, норми, що засвоюють суб'єкти і якими вони керуються у зв'язках і стосунках поміж собою;

3) соціальні зв'язки (контакти, взаємодії, стосунки), що утворюють горизонтальні і вертикальні структури, впорядковують і стабілізують системи.